

ҚАҲРАМОНЛАР ХАРАКТЕРИНИНГ ТАЛҚИНИ

(Г.Холиқулованинг “Саҳна асарларидаги қаҳрамон характери талқин қилишда замонавий коммуникатив технологиялардан фойдаланиш услубияти” номли монографиясига тақриз. – Т.: Фан ва технология, 2015, 152 бет + 24 расмлар)

Уч минг йиллик кўҳна тарихга эга халқимизнинг анъана ва урф-одатлари, кадриятлари, миллий тили, юксак маданияти ва бой тарихий мероси, маданий бойликлари бор. Тил – халқнинг бебаҳо ва муқаддас бойлигидир. Тилда халқнинг ўзлиги, буюк тарихи, миллий маданияти намоён бўлади.

Ўзбек тилининг гўзаллигини, софлигини сақлаб, уни чиройли ва равон нутқда намоён қилиш замонавий актёр олдидаги улкан ва масъулиятли вазифаларидан биридир. Демак, театр санъатини сўз санъатидан ажралган ҳолда тасаввур этиш мумкин эмас.

Саҳна нутқи фанининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганиш, муаммо ва очилмаган қирраларини таҳлил қилиш, актёрни тарбиялашда унинг нутқини гўзаллаштириш, софлаштириш ҳамда мантикий сўзлашга ўргатиш бўйича курсларда олиб борилган амалий машғулотлар, қўлланилган ва тажриба синовидан ўтказилган услуб ва воситаларни тадқиқ қилиш натижалари монографиянинг яратилиши учун асос бўлган.

“Ватанимиз мустақиллигининг маънавий мезонларидан бири – бой тарихимизни қайта ўқиш ва баҳолаш, йирик тарихий воқеа ва буюк тарихий шахслар фаолиятини ўрганиш имкониятининг пайдо бўлганлигидадир. Ана шундай имкониятлар туфайли ўзбек саҳна санъатининг ривожланишига катта ҳисса қўшган улуғ санъаткорларимиз ижодини ҳам ўрганиш, уларнинг саҳнадаги фаолиятларини кенг ёритиш, намунали ишларини давом эттириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади”, – дейди муаллиф (3-б.) .

“Саҳна нутқининг шаклланиши ва ривожланиши” деб номланган бобда сўз санъатининг кудрати, саҳна нутқининг асосий вазифалари, драматик асарлар таҳлили ва нутқ равонлигини оширишда саҳна нутқи техникаси, актёр ва режиссёрнинг ҳамкорликда ишлаш усуллари бўйича илмий тадқиқотлар ўрганилган. Атоқли режиссёр Маннон Уйғур саҳналаштирган жаҳон ва ўзбек адабиётининг нодир намуналари ва унинг шогирдлари, касбдошлари ва устоз-педагоглар фаолияти таҳлил қилинган (10–22-б.) .

Ўзбек Миллий академик драма театрининг ривожланишида, республикамиз театрлари учун малакали кадрлар тайёрлашда, айниқса, маҳоратли режиссёр ва

актёрларни тарбиялашда қарийб етмиш йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг ўрни ва тарихий жараёнлари тўғрисида қимматли маълумотлар берилган. Жонкуяр профессор-ўқитувчиларнинг улкан ютуқлари, устоз санъаткорларнинг ва издошларининг театр санъати ривожига қўшган заҳматли ва сермахсул хизматлари ёритилган. Ўзбек Миллий академик драма театри босиб ўтган юз йиллик ижодий йўл ва бу йўлда кечган мураккаб жараёнлар, драматург, режиссёр ва актёрларнинг мукамал саҳна асарини яратиш йўлидаги сермашаққат меҳнатлари ҳақида баён қилинган (22–32-б.) .

“Саҳна асарларида қаҳрамон образини яратишда коммуникатив технологиялардан фойдаланиш” деб номланган бобда саҳна нутқи ва саҳна ҳаракати технологияларининг ўрни ва вазифалари, тўғри нафас олиш қоидалари, нафасни мустаҳкамлашда йог динамик машқларидан фойдаланиш, гавда эркинлигини таъминловчи машқлар, овоз ва нафаснинг уйғунлиги, овоз йўналтириш йўллари, артикуляция ва резонатив машқлар, акс садо, дикция, орфоэпия, оғзаки нутқда кузатиладиган товуш ўзгаришлари, дикқат, қувваи хотира, эшитиш ва баҳолаш, актёр учун кўз машқларининг аҳамияти каби мавзулар комплекс машқлар ва мисоллар асосида батафсил ёритилган(33–86-б.).

Орфоэпиянинг адабий талаффуз қоидалари унли ва айрим ундош товушларнинг талаффузи, айрим грамматик шакллар талаффузи мисоллар асосида изоҳланган (69–80-б.). Масалан: *Хх ва Хҳ ундошларининг ёзилиши ва талаффузида фарқ бўлади. Хх – чуқур тил орқа, жарангсиз, сиргалувчи ундош бўлиб, Хҳ – жарангсиз, сиргалувчи, бўғиз ундошидир. Бу ундошларни фарқламаслик маъно ўзгаришига олиб келади: шох- шоҳ, хил- ҳил каби*(69–75-б.).

Оғзаки нутқда кузатиладиган товуш ўзгаришларининг ассимиляция, диссимиляция, метатеза, товуш орттирилиши, товуш тушиши, сингармонизм каби турлари мисоллар орқали тушунтирилган. Масалан: *регрессив ассимиляция – кейинги товушнинг таъсирида олдинги товушнинг ўзгариши: тузсиз (туссиз), ёзсин (ёссин), танбур (тамбур), карнай (каннай), маҳкам (маккам) кабилар.*

Ёзувда акс этадиган товуш ўзгаришлари мисоллар орқали берилган. *И, э, а, у, ў, о фонемаларининг талаффузи афоризм ҳамда мақоллар мисолида ўрганилган. Масалан: Элдан ошма, элдан қолишма. Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил* (76–78-б.) .

Товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз қилиш кўникмалари тез айтишлар орқали ривожлантирилиши ва тузатиш мумкин бўлган нутқий камчиликлар устида ишлашда тез айтишлардан фойдаланиш яхши натижа бериши баён қилинган ва мисоллар тавсия этилган. Масалан: *Боқи Бахтиёрга бодомни битталаб бердимми? Бахтиёр Боқига бодомни қоплаб бердимми?* (78–80-б.).

Диққат, хотира тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги ва диққатни тўплаш, хотирани мустаҳкамлаш учун машқлар тавсия этилган. Масалан: *Гуруҳ айлана ҳосил қилиб туради. Ҳар икки қадамда бир марта ўнг оёққа саналади. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. Айлананинг шакли ўзгариб кетмасликка, қадамларни партнёрнинг қадамига мослаштиришига, қоматни эркин ва чиройли тутишига, овознинг томошабин томон йўналишига асосий диққат қаратилади.* (83–84-б.)

Эшитиш ва баҳолаш каби элементлар ҳам диққат учун зарурлиги ва талабаларнинг тасаввурини кенгайтириш ва хотирасини мустаҳкамлаш учун эшитиш орқали диққатни тўплашга доир машқлар берилган. Масалан: *Талабалар чордона қуриб ярим доира шаклида ўтирадилар. Кўзлар юмилгач, қўллар икки тизза устига жойлашган ҳолда вазифани тинглайдилар. Вазифа: 10 сония ичида ташиқаридаги овозларни, 10 сонияда коридорни, сўнгги 10 дақиқада аудиторияни эшитиш керак. Ҳамма талаба диққат билан ташиқаридаги овозларни эшита бошлайди. Кўзларни очиб, биттадан ким нечта овоз эшитганлиги текширилади. Масалан, қушларнинг овози. Бунда фақатгина қушнинг овозини эшитмасдан, балки қайси қушлар сайраганлиги, неча марта сайраганлиги, ўша қушларнинг ташиқи кўриниши қанақалиги, қаерда ва нима учун сайраганлигигача таърифлаб бериш керак. Ёки одамларнинг овозлари, кимлар – танишимми, таниш эмасми, ёши нечаларда, айнан нима деди ва ҳоказо* (85–86-б.) .

Унли ва ундош товушларнинг тўғри талаффузини таъминлашга ёрдам берувчи комплекс машқлар ва этюдлардан фойдаланиш, арқондан сакраб, коптокчани ерга улоқтириб санамалар айтиш, табуретка билан ишлашнинг турли қонунларига бўйсундирилган усуллар билан шеърлар ва мақоллар айтиш жуда яхши натижаларни бераётгани баён қилинган ва бир неча актёрлик санъати унсурларини қамраб олган “Мушуклар”, “Илонлар ороли” каби янги этюд технологиялари тавсия қилинган. Масалан: *Актёрлар мушук ҳолатини эгаллайдилар. Мушуқлар ниҳоятда бўш, яъни мушук пластикасини эгаллашга ҳаракат қиладилар. Албатта, ҳайвонлар ҳаракатидаги гармония ва баданидаги камолотга инсон ҳеч қачон эриша олмайди. Шундай бўлса ҳам актёр ўз тасаввури, ҳаракати, овози орқали вазифани бажаришига мажбур. Унга мақсад белгиланади. Мақсади – офтобда маза қилиб ухлаш.*

Нафасни диафрагмага олиб, “мяявв, мяявв” товуши орқали нафас чиқарилади. Мушуклар яна нафас олиб, керишиб, энди ухламоқчи бўлганларида, уларнинг энг ёмон кўрган шериклари қаришларида намоён бўладилар. Улар бирдан ҳурпаядилар. Яъни елкалари кўтарилиб, бошини қуйи туширадилар ва уришишига тайёрланадилар. Қарама-қарши турган мушуклар жангга киришади. Ҳар қадамида “мяявв” товушини талаффуз қилиб рақибларига

яқинлашадилар. Яқинлашганида учинчи мушук уларга “мяв, мяв!” товушини уришини истамаган, уларни жанжалдан тўхтатиш оҳангида мурожаат қилади. Мушуклар жаҳлдан тушадилар (93 – 97-б.) .

Машқлар давомида актёрнинг нутқидаги дефектлар йўқолади, овоз имкониятлари кенгаяди, асосийси характер яратиш қобилияти ошади.

“Қаҳрамон образини яратишда новербал воситалардан самарали фойдаланиш муаммолари” деб номланган бобда новербал воситаларнинг қаҳрамон образини яратишдаги ўрни, адабий асарлар устида ишлаш ва ижрочилик маҳорати, ғазал жанри ва унинг устида ишлаш, мактуб ўқиш санъати мавзулари ўрганилган (98–132-б.).

Саҳна нутқи вербал ва новербал воситалардан ташкил топиши, вербал восита сўз бўлса, новербал воситалар интонация, урғу, нутқнинг тез ёки секинлиги, овознинг баланд ёки пастлиги, мимика, нутқ жараёнидаги кўз ҳаракатлари ўрнида ва тўғри ишлатилганда кучли таъсирга эга бўлиши мисоллар орқали тушунтирилган.

Қаҳрамон образини яратишда новербал воситаларнинг улкан аҳамияти “Ўзбектеатр” ижодий бирлашмаси архивидаги қатор актёрларнинг фотосуратларини талқин қилиш ва кўплаб спектаклларни кузатиш орқали ўрганилган.

Адабий асарлар устида ишлаш ва ижрочилик маҳорати мавзусида адабий парчалар, масал, шеърий асар, монолог, диалог устида ишлаш, мактуб ўқиш санъати, нотиклик санъати масалалари ўрганилган.

Монографияда мавзулар комплекс машқлар, мисоллар ва расмлар асосида батафсил ёритилган.

Ушбу тадқиқот кўп йиллик тажрибалар натижаси, сермашаққат меҳнат маҳсулидир. Монография нафақат санъатшунос ўқитувчиларга, бўлажак актёр ва режиссёрларга, театр ижодкорларига мўлжалланган, ундан филологлар, журналистлар, нотиклар, бошловчилар ва барча қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

Феруза Ҳайитова

доцент,

филология фанлари номзоди

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети